

MİRZƏ MƏMMƏDOĞLU, Borçalıdan yazır Xüsusi olaraq "Xalq Cəbhəsi" qəzeti üçün

II yazı

Məşhur fransız səyyahı J.Turnefor "Şərq ölkələrinə səyahət" əsərində yazır: "İrəvanda Zəngi çayı üzərində üç aşırımli körpü salınıb. Onun altında otaqlar tikilib ki, burada da yerli hakim "xan" çox istilər olanda daldalanır. Xan hər il əyalətdən 20 min tündəndən artıq, belə ki, fransız pulu ilə 9 livrdən artıq xərac alır. Bundan başqa, eləcə də sərhədin qorunması tapşırılan qoşunlar üçün müəyyən xərac alır. Halbuki şəhər pis salınıb, ancaq burada hər halda bir neçə gözəl yerə rast gəlirik. Qalada yerləşən hakimin evi böyüklüyünə və otaqların yerləşməsinə görə fərqlənir. Meydan və yaxud böyük meydan kvadrat formasındadır, 400 addımlıq diametridə olar. Bazar, alış-veriş yeri də gözəldir. Hamamlar və karvansaraların özünəməxsus gözəlliyi var. Ələlxüsus Qala tərəfdə olan yeni karvansarının. Nəhayət, məscidlərin diqqətəlayiq elə bir şeyi yoxdur. Cənab Şarden qeyd edir ki, türklər İrəvanı 1582-ci ildə aldılar və burada qala tikdilər. İranlılar isə onu 1604-cü ildə geri qaytardılar və elə möhkəmləndirdilər ki, topla tab gətirə bilirdi. 1615-ci ildə qalanı türklər 4 ay ərzində müharisəyə aldılar. Nəhayət, iranlılar onu 1635-ci ildə geri qaytardılar və elə bu vaxtdan bəri onların əlindədir".

"Konstantinopol" sülh müqaviləsinə (1639-cu il) uyğun olaraq İrəvan və Azərbaycan İrana qaldı. İraq isə Bağdadla bərabər Osmanlı imperiyasına qatıldı.

Məşhur fransız səyyahı Jan Batist Taverniye İrəvan qalasının alınması, şah Səfi barəsində yazır: "İran hakimi şah Səfi güclü qoşunla tezliklə hücum keçdi və şəhəri aldı. Şəhərdə artıq qeyd etdiyim kimi, 20 minə qədər türk var idi". Fransız səyyahı Taverni-

ye 1655-ci ildə göstərir ki, İrəvanda yalnız müsəlmanlar yaşayırdı. Onun bir neçə ildən sonra İrəvana baş çəkən həmvətəni Larden qeyd edir ki, qalada 300 ev var idi və burada "yalnız səfəvilər" (yəni türklər) yaşayırdı.

Qeronti Kiqodze "II İrakli" kitabında yazır: "İrakli Kartli-Kaxeti və Qazax-Borçalı ordusunu yığıb Pəmbək yolu ilə İrəvana yollandı. O, Pəmbəkəda piriqitli osetinlərin müzdlü qoşununu tərpətdi... Belə ki, II İrakli İrəvanda qərar tutmuş Azadxana qalib gəldi, onu saziş bağlamağa məcbur etdi, onu yenidən öz vassalına çevirdi." "Qarabağ-namə"də oxuyuruq: "1636-cı ildə Qarabağ bəylərbəylisi Məhəmmədqulu xan Ziyad oğlu Qacar İrəvan altında Osmanlı ordusu ilə vuruşdu. O, başqa vilayətlərin qoşun hissəsi ilə bərabər İrəvan qalasını mühasirəyə aldı və türkləri geri çəkilməyə məcbur etdi".

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan 40 ildən artıq (1754-1797) Pənahəli xan və İbrahimxəlil xanın hökumətində etdiyi Qarabağ xanlığının itaəti və təsiri altında olmuşdu. 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin gedişində və onlardan sonra ermənilərin Zaqafqaziyyəyə, o cümlədən Qarabağa kütləvi surətdə köçürülməsi başlanır.

"... Biz 1828-ci ildən 1830-cu ildək Zaqafqaziyyəyə 40 mindən çox fars, 84 min türk erməni köçürmüşük. Onları erməni əhalisinin az olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarındakı ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişik. Bu məqsədlə 200 min desyatin dövlət torpağı ayrılıb, müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox torpaq satın alınıb. Bu ermənilər Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində və Göyçə gölünün sahillərində yerləşdirilib. Köçürülənlərin sayı rəsmi məlumatlara görə, 124 min olmasına baxmayaraq, əslində onların sayı 200 minə aşmışdır. (N.N.Şavrov "Novaya uqroza ruskomu delu v Zakavka-

Azərbaycan-türk yurdu - qədim İrəvan qalası

Fransız səyyahı Taverniye 1655-ci ildə yazırdı ki, İrəvanda yalnız müsəlmanlar yaşayırdı

zie: predstoyaşaya rasprodaja Muqani inorodyam. SP.B.1911, səh.59-60)".

Qədimlərdə İrəvanda 12 məscid olub. Qala məscidi, Şah Abbas məscidi, Zal xan məscidi, Novruzəli bəy məscidi, Sərtib xan məscidi, Hüseynəli xan məscidi, Hacı İmamverdi məscidi, Hacı Cəfər məscidi. Eyni zamanda 4 məscidin xarabalıqları mövcud idi. Onlar arasında ən qədimi Qala məscidi idi. Bu məscid Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə tikilmişdi. Həmin məsciddə 1918-ci ildə daşnaklar yüzlərcə azərbaycanlıni öldürüb yandırmışlar. 1606-cı ildə əsas qoyulmuş Cümə məscidi dağıdılmış. onun yerində pravoslav kilsəsi tikilmişdi. Hazırda bütün İrəvanda iranlıların tikildiyə yalnız Göy məscid və yaxud da Hüseynəli məscidi qorunub saxlanılıb. Hüseynəli xandan öncə Həsənəli xan, ondan sonra Qulaməli xan, Əli Məhəmməd xan, Əliqulu xan İrəvan xanları olublar. Özündən əvvəl gələn səyyahlardan fərqli olaraq Şarden İrəvan ümumi görünüşü, qala barışı barəsində geniş məlumat verir. Eləcə də məscid, meydança, karvansara, hamamlar və başqa yerləri göstərir. İrəvan üç məhəlləyə bölünürdü: Şəhər, Təpəbaşı, Dəmirbulaq. Şəhər İrəvanın ən qədim hissəsi olub. Adından bilindi ki, Təpəbaşı və Dəmirbulaq məhəllələrində Azərbaycan türkləri yaşayırdı. Buu T.A.Köpöyan "da "İrəvanın tarixinin öçerkləri" kitabında təsdiq edir.

İrəvan xanlığı Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarınbasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd, Səidli, Seyidli-Ağsaçlı, Sərdarabad, Aparan, Dərəcəçək, Göyçə və b. məhəllələrdən ibarət olub. Məhəllələrə idarə olunmaq üçün mirbölüklər, naiblər təyin olunurdu. Hər bir xanlıqda məmurların və müxtəlif qulluqçuların sayı yüzə çatırdı. Sərdar və onun vəzirindən xanlığın əsas vəzifələri xanın katibi mirza, xəzinə ağası, sanduxtar ağası, ambardar ağası, səpəfil bəy (hərbi rəis), müqasıl (xan və məhkəmə hökmlərinin icraçısı), dərğa (polis rəisi), mirab (baş su kanal idarəçisi), cuyarlar da onlara tabe olurdu. Böyük kəndlərdə cuyar köməkçisi olan qara cuyar da təyin olunurdu.

İrəvan şəhərini dərğa idarə edirdi. O da öz növbəsində hakimiyyətini yüzbaşı, çavuş, yasavul vasitəsi ilə həyata keçirirdi. Şəhərin idarə olunmasında saha başçıları - mülklər iştirak edirdilər. Şəhər administrasiyasına bazarbaşı, mi-

zandar (bazar çəki ölçülərinin rəisi) mirab və başqaları rəhbərlik edirdi. Tacirlər dörd qrupa bölünürdü: sövdəgər, binaxtar, bəzzaz, çərçi. Sövdəgərlər topdantsatış alveri ilə məşğul olurdular. Qədim İrəvanda 10 hamam, 5 bazar var idi. Hüseynəli xan və yaxud Məscid bazarı, Xan bağı bazarı, Zal xan bazarı. Fəhlə bazarı, Əsas və Böyük meydan bazarı. Böyük bazar - meydançada sərdar tərəzisi - kantar (böyük tərəzi) və mizan (kiçik tərəzi) dururdu. İrəvanda 7 karvansara, o cümlədən Gürcü, Culfa, Zərək, Hacı Əlinin karvansaları vardı. Ən böyüyü Hacı Əlinin karvansarası idi.

Qədim İrəvan qalası qarşısında Zəngixan keçidi olub. Burada 9 məhəllə və idi ki, onların da öz idarə edən mülkləri var idi. Qədim İrəvanda Bazar, Hamam, Bay, Vəkillər, Qəriblər ocağı, Qaxtağan, Dəyirman, Qəbristan, Karvansara, Mir Cəfər, Naib, Naxçıvan, Rüstəm xan, Bağ, Sallaxlar, Təpəbaşı, Fəhlə bazarı, Xorum bulağ, Köhnə kazarma, keçə hazırlayanlar, Suvaqçılar, Şəriət, Çolmaqçı, Divan küçələri, I, II, III, IV, V adsız küçələr, Dükənli küçə, Əyri döngə, Kar döngə və digər Azərbaycan-türk adlarını daşıyan yer adları olub.

Qədim İrəvanda XVII yüzilin sonu, XVIII yüzilin birinci yarısında İrəvan barəsində dastan qoşan aşıq Səfəroğlunun yaradıcılığının daha geniş tədqiq olunmasına ehtiyac var. O, 1679-cu ildə İrəvanda baş verən zəlzələ barəsində geniş söhbət açır. 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə

İran arasında "Gülüstan" sülh müqaviləsinə əsasən, Şimali Azərbaycan xanlıqları (Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa), 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizdən bir qədər cənubda yerləşən Türkmənçay kəndində Rusiya İrən arasında imzalanan sülh müqaviləsinə görə, yenidən qurulmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Çar hökumətinin 1849-cu il 9 iyun tarixli fərmanına əsasən təşkil edilmiş inzibati vahid İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan və Yeni Bəyazid qəzalarını birləşdirdi. İrəvan İrəvan quberniyasına çevrildi, ona təkcə İrəvan deyil, Yeni Bəyazid, Naxçıvan və Ordubad qəzaları, eləcə də Tiflis, Aleksandropol və Şamaxı qəzalarının bir hissəsi qatıldı: "1828-ci ildə yaranmış İrəvan vilayətinin yerində 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yarandı (Qafqaz taqvimini, 1868-ci il, s. 398).

Zaqafqaziyyədə Sovet hakimiyyəti qurulana kimi İrəvan quberniyası da çar Rusiyanın tərkibində olub. Otən yüzilin 90-cü illərində keçmiş Sovetlər məkanında yenidən qurma və aşkarlığın geniş vüsət aldığı dövrlərdə Ermənistanında yaşayan soydaşlarımız öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salındı. Hazırda bir-cə nəfər də olsun soydaşımız İrəvanda, ümumiyyətlə, Ermənistanında yaşamır. Bu cür "təmizləmə" ideyası ilə İrəvan xanlığının, eləcə də İrəvanın hər bir daşında, hər bir qarış torpağında bizə doğma olan adların silinməsinə səbəb göstərilərsə də, tarixin yaddaşında, salnamələrin qeydlərində daim yaşayacaq.